

УДК 94(477) "13/17"

УКРАЇНОЗНАВЧНИЙ АСПЕКТ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ОСВОЄННЯ УКРАЇНЦЯМИ "ДНКОГО ПОАЯ" В XIV – XVIII СТ.

Світлана ПРОСКУРОВА (Кіровоград)

Стаття присвячена проблемі колонізації українцями Північного Причорномор'я та Криму (XIV – XVIII ст.) в історичному, геополітичному, соціокультурному вимірах та проблемі подолання етноцентричного підходу в українознавстві.

Ключові слова: "фронтир", етноцентризм, колонізація, українознавство.

Статья посвящена проблеме колонизации украинского Северного Причерноморья и Крыма (XIV – XVIII вв.) В историческом, геополитическом, социокультурном измерениях и проблеме преодоления этноцентрического подхода в украиноведения.

Ключевые слова: "фронтир", этноцентризм, колонизация, украиноведение.

The article is dedicated to the problem of Ukrainian colonization of Northern regions of the Black Sea and Crimea (XVI – XVIII ct.) in the historical, geopolitical, socio-cultural dimensions and to the problem of overcoming ethnocentric approach to the phenomena of Ukrainian history.

Keywords: "Frontier" ethnocentrism, colonization, Ukrainian.

Проблема освоєння (колонізації) українцями Північного Причорномор'я та Криму в ранньомодерну та модерну добу (XIV – XVIII ст.) в різні часи привертала увагу українських істориків, зокрема М. Грушевського, Д. Яворницького, О. Прицака, І.Лісняка-Рудницького, Я. Дашкевича, Н. Яковенко, О. Галенка. Вивчення цього багатоаспектного явища потребувало від істориків виходу за вузькі рамки етноцентричної концепції і застосування новітніх методів дослідження. Значною мірою зміст і напрямки наукового пошуку в сучасній вітчизняній історіографії визначила теорія "фронтиру", або "Великого степового кордону".

Поняття фронтиру ввів у науковий обіг професор Фредерік Джексон Тернер у своїй статті "Значення кордону в історії США" (1893 р.). В ній історик стверджував, що США завдячують своїм існуванням відкритим просторам Днічного Заходу, який забезпечив державі демократичні принципи функціонування і розвинув американський індивідуалізм. 1900 р. цей науковий доробок став одним із осілових текстів американської історії. Відтоді навколо Тернерової тези точаться дискусії не тільки у США, а й у світі.

Арнольд Тойнбі, який першим застосував теорію фронтірів у поясненні всесвітньої історії та наголосив на їх значенні для розвитку цивілізації, зауважував, що прикордонне населення змушене жити в умовах небезпеки знищення і саме такі спільноти більш податливі до прогресу.

Кожна країна може мати свої фронтірні інтерпретації. Україна містить поняття фронтиру вже в назві. Першим компаративним підхід до історії України в дусі Тернера застосував Вільям Макніл у своїй брошурі "Степові фронтіри Європи" (1964).

І. Лісняк-Рудницький відгукнувся на неї окремою публікацією "Україна між Сходом і Заходом". Канадський історик наголошував, що як піонер і ковбой представляють модерну історію Америки ("Дикий Захід"), так і козак представляє історію України ("Дике Поле"). Козаки, ці європейські воїни у татарському вбранні, з часом поширили свої ідеали на всі землі, де мешкали православні християни в складі Польської корони. Так "Україна" як фронтір

перетворилася на “Україну” як край, поступово витіснивши попередню назву “Русь”.

Знання історик і тюрколог О. Прицак уважав за обов’язок української історіографії “вивчати минуле усіх людських історичних спільнот і держав, що проживали на теперішній своїй (українській) території. “...Історик Козацької доби повинен паралельно і безпристрасно трактувати як державу Війська Запорізького, так і Кримський Ханат. У такому підході – татари – це не дні з’явилися, грабіжники, а нарівні з запорожцями – наші предки” [1, с. 31 – 32]. Вчений передбачав шість циклів-перспектив історичного дослідження: політичний, економічний, релігійний, суспільний, культурний та психологічний.

На нашу думку, важливими з погляду дослідження проблемні є також її геополітичний та соціальний аспекти.

Всі державні утворення на українських теренах доби пізнього Середньовіччя закономірно прагнули встановити контроль над північним узбережжям Чорного моря. Сама логіка історичних обставин змушувала українців увійти у сферу чорноморських зв’язків і впливів, того, що М. Грушевський означив висловом “чорноморська орієнтація”. На його думку, “історичні умови життя орієнтували Україну на Захід. Географічні орієнтували її орієнтують на Південь, на Чорне море... Коли обставини тому сприяли, Україна йшла до того, щоб широко заволодіти чорноморським узбережжям і стати тут міцною ногою” [2, с. 147].

Географ і геополітик С. Рудницький з цього ж приводу зазначав: “В X і XI віках являється староукраїнська Київська держава, яка опановує ціле північне побережжя Чорного моря від дунайських гирл до Кубані. Напори азійських кочовиків відсувають... український народ на цілі століття від чорноморського побережжя, однак від XVI віку починається нова експансія українців на південь і схід... В XVIII столітті український народ дійшов знову до Чорного моря...” [3, с. 97].

С. Рудницький убачав своєрідність географічного положення України в її “окраїнності” (межовості. – С.П.). З початком Середньовіччя вона стала кордоном, який розмежував середземноморський та передньоазійський світ від півночі, а ще – окраїною землею осілих хліборобських народів супроти кочівників-азійців. На його думку, впродовж кількох століть – з XIV по XVIII – Україна стояла на межі трьох світів: західноєвропейського, орієнтально-мусульманського й кочового азійського, – що так чи інакше зумовлювало українську бездержавність [3, с. 116].

Натомість канадський історик Зенон Когут у статті “Білорусь, Росія та Україна в XVI–XVIII століттях: завдання для дослідників політичної історії” зауважує, що “окраїнність” України, навпаки, сприяла процесу державотворення: “Між великими державами – Річчю Посполитою, Московією та Османською імперією – лежала смуга напівзалежних державних утворень: Трансільванія, Валахія, Молдавія, Крим і Донське козацтво. Саме ця прикордонна смуга між великими державами дозволила з’явитися й Українській козацькій державі. Одне з нездійснених завдань історичної науки – дослідити козацьку Гетьманщину в контексті степового прикордоння...” [4, с. 17].

Тієї ж позиції тримався й І. Лисяк-Рудницький, який уважав, що саме “погранччя” українських земель (їх розташування на межі заселених територій і “Дніпрового поля”) стало етноформуєчим фактором. Так, “українською людиною пограниччя був козак, що в XVI – XVII ст. став репрезентативним типом свого народу... У своїй суті козацтво було організацією військової самооборони населення... пограничних земель. Воно

становило авангард української селянської колонізації, але при цьому запозичило багато тактичних засобів і звичаїв від своїх ворогів – татарів.” [5, с. 57].

Отже, в межах одного географічного ландшафту можуть співіснувати різні за етнічною характеристикою етноси, звідки випливає, що “вводити” особливості культури включно із специфіки ландшафту помилково.

З приводу “межовості” України, зафіксованої у самому етнонімі: географічно й історично Україна стоїть на межі Заходу і Сходу. І. Лисяк-Рудницький вбачав цивілізаційне покликання України в синтезі Заходу і Сходу: “Україна розташована між світами грецько – візантійської і західної культур і законний член їх обох – намагалася на протязі своєї історії поєднати ці дві традиції в живу синтезу...Україна наближалась до цієї синтезу у великі епохи своєї історії, за Київської Русі й за Козацькими...велике завдання, яке творить історичне покликання українського народу, залишається досі не виконаним і ще належить до майбутнього”.

Вивчаючи історію середньовічної та ранньомодерної України, сучасні українські історики (насамперед Я. Дашкевич, Н. Яковенко) послуговуються (з певними заувагами) концепцією “Великого степового кордону”, запропонованою Вільямом Мак Нейлом [6]. Зокрема, Ярослав Дашкевич застосував концепцію кордону як контактної зони, у якій сформувався особливий тип суспільства – пограничний, де сполучення культурних елементів було природною річчю [7].

Втім, Наталя Яковенко, торкаючись проблеми походження козацтва, зауважує: “...Впродовж останнього десятиліття став усе наполегливіше акцентуватися фактор так званого Великого кордону – проміжного терену між осілою (європейською) та кочовою (степовою) цивілізаціями, де потреби оборони підштовхнули до появи типологічно схожих воєнізованих груп: граничарів у Хорватії, секеїв та гайдуків в Угорщині, донських козаків у Московії, врешті – запорозьких козаків у Великому князівстві Лівонському. ...Ідея Великого кордону чітко відділяє місцеве осіле населення від тюрків-степовиків. Але в проблемі генези козацьких доцільно шукати передусім баланс (виділено намн. – С.П.) “свого” з “чужим”, бо саме з такого сплаву народилася козацька спільнота” [8, с. 180].

Степ (Дике поле) гігантським пасмом оточував Русь-Україну з півдня, покриваючи ледь не п'яту частину сучасної України (південні райони північних Черкаської та Вінницької областей, повністю – Кіровоградську, Дніпропетровську, Миколаївську й Херсонську та частини – Одеську й Запорізьку області).

Починаючи з доби Середньовіччя, жодна держава, що межувала з Диким полем, не контролювала його повністю. Так, за часів Київської Русі ця територія була ареною діяльності ватаг “бродників” – вигнанців і мігрантів східнослов'янського походження. Від часу татаро-монгольської навали степові простори Причорномор'я та Приазов'я були введені до володінь Золотої Орди. Татарські стійбища почналися приблизно на 200 км південніше Канева.

О. Галенко зазначає: “До XIX століття степова зона була ареалом передусім кочового скотарства, якому відповідали специфічні форми суспільства й державної організації, поширені в Євразійському степу від Подунав'я до Монголії” [9, с. 24].

Від Русі татарські улуси відділяла “буферна” смуга, північна межа якої на правому березі Дніпра більш-менш збігалася з течією Росі, а на лівому проходила нижче від сучасного Переяслава-Хмельницького.

Протягом короткого часу за великого князя литовського Вітовта (1392 – 1430), який намагався встановити контроль над Причорномор'ям, “буферна” зона вважалася частиною русько-литовської держави.

Як у тогочасній свідомості сприймалася ця зона, добре видно зі слів одного з кримських ханів, котрий на початку XVI ст. писав до великого князя литовського про безкраї простори на південь від Канева й Черкас: “То земля не моя й не твоя, лишень Богова” [8, с. 175 – 176].

Розпад Золотої Орди на менші та слабкіші ханства (Кримське ханство виокремилося зі складу Золотої Орди 1449 року) суттєво змінив геополітичну конфігурацію Степу.

Велике князівство Литовське, а згодом Річ Посполита, до складу яких входило Подніпров'я (Волинь, Київщина та Брацлавщина), стали активним впливовим гравцем на східноєвропейському степовому кордоні.

Османська імперія 1475 року силою змусила Кримське ханство визнати зверхність султана. В останніх десятиліттях XV ст. кримські татари та їхні васали-кочовки, що належали до Єдикульської, Очаківської (Джамбойлуцької) та Єдисанської орд, почали регулярно нападати на території сусідніх держав.

Нищівні походи кримчаків від 1482 р. (погром Києва) до середини 1530-х рр. повторювалися практично щороку. Тактика захоплення ясиру була відпрацьована до автоматизму. Кількість захоплених бранців залежала від типу походу: під час загального походу орди, очолюваного самим ханом чи кимось з його братів, захоплювали до 5 тис. осіб; “середні” походи (чамбули), у яких брали участь кілька тисяч татар, приносили близько 3 тис. бранців; грабівницькі набіги дрібних загонів, так званих “беш-баш” (“п'ять голів”), які найчастіше практикували ногайці без відома хана, вводили в неволю по 200 – 300 осіб. Наслідком цих погромів стали величезні господарські спустошення і втрати в людях, фізично знищених або введених у полон. За кілька десятиліть українські землі перетворилися на головне джерело постачання рабів на невільницькі ринки Криму й Стамбула, де їх продавали, як свідчать очевидці, зв'язаними за шиї по десятку [8, с. 183 – 184].

Д. Яворницький вказував: “Для татар, особливо ногайських, які вели кочове життя, мало займалися торгівлею, а ще менше промислом, не мали підкорених народів, з яких можна було б брати данину, тинялися диким і безлюдним степом, ...постачання християнським невільникам ...турків було головним джерелом прожитку і часом навіть життєвого достатку” [10, с. 239].

Тому, на нашу думку, перший, або “невільницький”, етап освоєння українцями Причорномор'я та Криму розпочався як наслідок введення ясиру.

Турецький мандрівник Евлія Челебі наводить дані чергового перепису населення Кримського півострова, який відбувся 1666 – 1667 р. (відповідно до “Яси” (зводу законів Чингіз-хана. – С.П.) він мав відбуватися кожних 30 років).

Населення Кримського ханства поділялося на три групи: правовірні мусульман, робітники мусульман (есір) – православні піддані (“казак” – козаки, тобто українці) та оподатковані піддані (раїя), що належали до різних релігійних спільнот (євреї, караїми, вірмени, греки).

Мусульманського населення було 187.000 осіб, православних підданих – 920.000. Евлія поділяє їх на три групи: піддані (есір) – 600.000; рабині – жінки, дівки (діфка) – 120.000; діти – 200.000. Таким чином, у 1666/1667 рр. українці становили 4/5 населення Криму [1, с. 36].

У літописі Самійла Величка під роком 1675 описується, як кошовий отаман Іван Сірко після вдалого походу на Крим, ввівши із собою християнське (етнічно українське) населення, сказав їм на кордоні: “Хто

хочеть, идете зь намн на Русь, а хто не хочеть – вертайтєся до Криму. Якое слово Серково християне и тумн зь християнъ в Криме родившиися (метиси, що народилися в Криму. – С.П.) почувши, нзволили еднн зь нихъ, а нменно три тисячн, лутше до Криму вернутися, нежели въ землю християнскую простоватн... а при отпуску гди (Сірко. – С.П.) спиталь ихъ – для чоґобы до Криму квапилися, отповедили, ижъ тамъ въ Криму нмеють уже свои оседлииска и господарства, и для того тамъ лутше себе желяють жыти, нежели въ Русе ннчого своего неимущи” [Цит. за: 1, с. 34].

Ординські набіги стали, за висловом Н. Яковенко, “каталізатором” козаччннн – нової формн освоєння українцямн Степу. Оскільки литовські та польські власті не мали ні сил, ні коштів, щоб організуватн гідну відсіч татарським наїздам, безпека південно-східних околиць фактично залежала від ініціативн й особистої внахідливості прикордонних адміністраторів (воєвод, замкових намісннків, старост, каштелянів, коронних стражннків), до чїїх обов’язків входила організація варт і розвідок на татарських шляхах, а також оповіщення місцевого населення про наближення татар. Саме воии розпочали організацію загонів козаків як професійної військової спільнотн [8, с. 185 – 186].

Як саме слово “козак”, що в тюркських мовах означає “вільна людина, розбійннк”, так і характер згадок про иих у XIV – XV ст. указують на татарське походження самого феномена козакування. Водночас від кінця XV ст. джерела дедалі частіше згадують не тюркських, а слов’янських козаків.

Існувало принаймні два типи руського козакування. Одним було своєрідне степове піратство, або “степовий спорт”, “погранччнний спорт”, “степове добичннцтво”, як называв це явище М. Грушевський. Їшлося про діяльність озброєних загонів козаків, які нападали на купців і посланців, що перетннали степ, на татарських чабанів з метою грабунку, захоплення худоби й полонених, за яких можна було отриматн вкуп.

Існував також промисловий тип козакування, до якого вдавалися ватаги вихідців із міст і містечок верхів’їв Дніпра та його приток. Воии звичайно вирушали вииз Дніпром до порогів і ннжче, аж до плавнів, де займалися рибальством, мисливством, бджільннцтвом тощо. На змну ватаги, зазвичай, поверталися додому або до укріплених фортець Середнього Подніпров’я. За умов небезпечного степового кордону, промисловннки мали бутн добре озброєні й готові захищатися від нападів татар, а подекуди й самі чннили грабунки в степу. Отож різниця між козакамн-войкамн й козакамн-промисловнкамн була досить умовною, і одна категорія козаків легко перетворювалася на іншу. Крім того, представннків обох категорій об’єднував потяг до особистої свободи, яку гарантував їм степовий кордон [11, с. 32 – 37].

Але в умовах систематичних ординських набігів епізодичні сутички та грабунки повільно переростали в безперервну партнзанську війну, що спершу виявлялася в погоні за татарськимн чамбуламн з метою відбитн ясир, а далі – і в каральних експедиціях углиб ханської території, ініціаторамн, а то й ватажкамн яких були прикордонні урядннкн.

Однією з важливих передумов посилення козаччннн та колонізації українського Степу стало, крім засвоєння козакамн характерних тактичних прийомів своїх протнвннків-татар, широке застосування иими вогнепальної зброї й тактннки піхотного бою під захистом рухомого табору з возів або земляних укріплень польового типу. Саме ця “військова революція” в Степу сприяла серйозннм успіхам козацтва (переважно піхотинців) у боротьбі з ногайцямн та кримцями (переважно вершнннками), які не любили й боялися вогнепальної зброї, покладаючись лише на луки зі стріламн та шаблі [11, с. 49 – 50].

З кінця XVI ст. розпочинається так званий “землеробський етап” колонізації степу. Дедалі помітнішою групою серед мешканців степового прикордоння стають селяни (раніше ними були переважно бояри, зем’яни, міщани прикордонних міст і козаки). У неосвоєний і небезпечний степ селяни втискали процес поширення в Речі Посполитій фільваркового господарства, яке могло розвиватися лише за умови закріпачення місцевого селянства. Намагаючись заселити надані польськими королями земельні угіддя в Україні, шляхта привертала селян обіцянками тимчасового звільнення від оподаткування в нових селищах (“слободах”). Коли термін звільнення від повинностей закінчувався, селяни часто рухалися далі в степ – у нові “слободи”. Цей “рухливий кордон” українського Степу, як і кожен подібний до нього (від Сибіру й до Північної Америки), характеризувався послабленням державного контролю, відкриттям нових економічних можливостей, створенням специфічних форм суспільної організації [11, с. 42 – 43].

На думку Н. Яковенко, землеробство, “цілком чуже кочовому світові, проклало шлях просуванню в поле осілого способу життя, здійснюючись на власну руку й з власної ініціативи і не лише не потребує підтримки офіційних влад, але навпаки – унікаючи їхнього нагляду” [8, с. 181].

Активними учасниками освоєння Причорномор’я та Криму були чумаки – представники традиційного ухоронського промислу, що зародився й розвивався на Подніпров’ї одночасно із козацтвом.

Чумацька торгівля з Кримом, уперше згадана в джерелах у XVI сторіччі, набула поширення значно раніше. Основними пунктами торгівлі в Кримі були Перекоп, Кафа (нині Феодосія), Козлов (нині Євпаторія). Крім солі, чумаки купували в Кримі вию (його щорічно ввозилося із Судака по сто тисяч відер), сап’янову шкіру та вироби з неї, повсть, дорогий одяг тощо. Продавали в Кримі хліб, сушену рибу, коров’яче масло, хутра, тютюн, польські сукна, полотно, пряжу, шкіри, залізо та вироби з нього, зброю, точильний камінь, дрова, вугілля. Сіль з Кримських соляних озер та Дніпровсько-Бузьких лиманів (Хаджибейського й Кінбурнського) розвозилася по всьому Подніпров’ю.

1686 року хан Селім-Гірей отримав послання виборних від Запорізького війська (які прибули за дорученням російського уряду) із скаргами на утиски проти українських мешканців і козаків з боку татар, що начебто мали місце. У відповідь Селім-Гірей направив до Москви свого посланця Мубарекшу-Мурзу з листом, у якому сповіщав, що його попередник Мурат-Гірей гарантував права торговельних справ: кривд їм не чинити, мита з них не брати, товарів у них даремно не відбирати. Щодо козаків, то “для примноження братерської любові й дружби” хан дав “міцну заборону” власним підданам брати якісь мита з тих козаків, котрі сухим і водним шляхом ходять “не війною і не по-зłodійському” для риболовлі, звіриних промислів і купівлі солі на пониззя Дніпра, завдавати їм кривди [12, с. 8].

Кримські соляні промисли розроблювалися саме українцями, про що свідчать українські назви більшості соляних озер – Змієве, Придорожнє, Криве, Пропадуще, Грицькове, Сакви, Пересип, Скалькувате.

Ханська адміністрація в роки, сприятливі для зсідання солі, завчасно запрошувала чумаків, вважаючи їх головними посередниками у важливій для Криму соляній торгівлі. Так, 1764 року Баба-імам, пристав Перекопської тузли (промислу), писав на Січ кошовому отаману: “Дяка Господові, його святим сприянням, сього року вже вистоювання своє виконавши, сіль зародилася багато супроти минулого року: як звичайно, сіла добре. Та до того ж води і трав в Кримі, також і в дорозі всюди в достатку, так що дуже спокійно нині

для чумаків, а для худоби кормів стане. ... При чому прошу, не зволікаючи, чумаків присилати по сіль” [Цит. за: 13, с. 475].

Звичайно, що в періоди зростання запеклості військового протистояння між козаками, з одного боку, й татарами і турками, з іншого, чумацький промисел ставав небезпечним. За однією з легенд, за отаманування Івана Сірка турки вирізали чумаків у Перекопі (як відомо, кошовий отаман Іван Сірко був ініціатором та керівником багатьох удалих походів на Крим і Туреччину, непримиреним захисником “віри православної” від “невірних”) [14, с. 70].

З ліквідацією Кримського ханства 1783 року процес хліборобської колонізації набув надзвичайно широких масштабів. С. Рудницький зазначає: “Як тільки щезли оружні орди кочівників із степу, Україна опинилася в безпосередньому сусідстві з величезним степовим простором... Зараз-таки почався широкомасштабний колонізаційний рух між українським народом. У родючих чорноморських землях, які недавно годували тільки стада кочівників, почали масово оселюватись українські хлібороби. В часі, коротшим як одного століття, цей колонізаційний рух збільшив українську національну територію більше як двічі... Тим способом використав український народ своє некорисне окраїнне положення бодай в одному напрямкові. Окраїнне положення давало йому можливість поширити свою територію на схід і південний схід. Український народ це зробив і здобув собі дорогою мирної, хліборобської колонізації широченну територіальну основу” [3, с. 104 – 105].

Внаслідок землеробської колонізації та виникнення козацтва в XVII – XIX ст. відбулася економічна й політична реорганізація Північного Причорномор'я та Криму. Кочове скотарство було змінено на економічно ефективніше землеробство. Наслідки колонізації стали особливо відчутні в XIX ст., коли з розвитком транспорту розпочалося ввезення в Західну Європу через північно-чорноморські порти (насамперед Одесу) величезних обсягів зерна, вирощеного на розораних степових ґрунтах.

Основною передумовою колонізації були порівняно сприятливі кліматичні умови Степу, що робили однаково вигідним і скотарство, і землеробство. Швидкому та неухильному розвитку колонізації, котрого не змогли спинити навіть втрати населення через ясир, сприяли відчутні економічні вигоди.

Запорукою успіху колонізації була відкритість українського населення до культурних впливів з боку степових сусідів, що призводило до їхньої асиміляції (імовірно, саме в цьому полягає причина того, що значна частина українського населення має антропологічний тип, схожий зі степовиками).

Колонізація призвела до усунення або розмивання політичних, культурних, соціальних і релігійних кордонів, що існували на території України.

Осягнути соціокультурні та психологічні аспекти колонізації Півдня повною мірою можемо, тільки дослідивши динаміку змін у сприйнятті українцями (як загалом, так і представникам певних соціальних станів і груп) своїх південних сусідів, насамперед татар.

На думку О. Галенка, ставлення осілого українського населення (селян і міщан) до Степу й Криму та народів, що їх населяли, на індивідуальному рівні було ворожим, передусім через татарські набіги й вбивд українських бранців у Крим та інші землі Османської імперії. Однак у народній культурі з'являються й нотки іншого ставлення українців до татар – суміш політичної, воєнної ворожості та відчуття кровної спорідненості. Воно відлунує в народних баладах про купівлю-продаж невпізнаних доньок, сестер, матерів, що його провадили “потурчені” українці. Те, що в українському фольклорі було акцентовано увагу на родинні зв'язки між двома народами – українцями та

кримськимн татарами – може свідчити про формування національної свідомості українців [9, с. 20].

Проблему сприйняття сусіда (як “Іншого”) представникамн козацького стану ґрунтовно розглядає Н. Яковенко. На її думку, у другій половині XVII – на початку XVIII ст. почав формуватися новий погляд на людність країн, що сусідили з Козацькою державою. Взаємодія українців з ними або зазнавала цілковитої зміни (як-от з поляками, росіянами), або суттєво модифікувалася (з татарами, турками). Якщо поляки й росіяни були “своїми”, тобто людьми слов’яно-християнського світу, то з південного боку кордону лежала “земля агарянська”, населена, як переконувало православне духовництво, людинн ворогамн християнства – туркамн й татарами. Однак модель безкомпромісного міжрелігійного протистояння не враховувала всіх нюансів козацько-татарських взаємин, особливо з часів козацької революції, коли татари перетворилися на головного союзника Війська Запорозького. Автори козацьких літописів не могли не зафіксувати того, що перекопський мурза Тугай-бей, бойовий побратим Хмельницького, був “вої славий і невмовно відважний” (за Григорієм Граб’янкою). На сторінках літопису Самійла Величка (на думку Н. Яковенко, найближчого до реального життя тогочасної України) з татар втворено образ хороброго рицарського народу, який ніколи не воює “неславно й безчесно”, хоча й вдається до виловлювання ясиру. Взаємини козаків і татар з глобального протистояння перетворені на ритуал протинників-рицарів – воии “гостюють” чи “навідують” один одного (тобто, чинять взаємні наїзди), а захопивши полонених, ведуть чесний торг, визначаючи розмір і строк викупу [8, с. 445, с. 449 – 451].

Між чумаками й татарами підтримувалися загалом взаємовигідні стосунки. Якщо козаки частинн сприймалися татарами як вороги (та й то здебільшого тільки в періоди зростання воєнного протистояння; поза цим, як у найближчих сусідів, їхні інтереси багато в чому збігалися), то чумаки – як бажані гості й сумлінні платники мита.

Старі чумаки у своїх спогадах не раз указували на те, що татари вирізнялися винятковою чесністю в торговельних справах [15, с. 495]. Але слід зважати на те, що етнографічною рисою багатьох азійських народів, характерною для ранньої стадії їхнього розвитку, було пошанування гостя у своїй юрті та ставлення до нього як об’єкта грабунку й наживни поза кочів’ям. Так, Я. Новичкиим записані наступні спогади чумака: “...Біля Більмак-могили стояли ордою кимлики (калмики. – С.П.) й ногайці. Тут воии пасли овець, худобу. Було проїздом чумаки як підвернуть до їхнього коша ночувати, то воии їх приймають як гостей, годують, а як мнуть і стануть у степу, то їх рахують за неприятелів і грабують” [14, с. 76].

Отже, з соціокультурного та етнопсихологічного поглядів основиим довгостроковим результатом освоєння українцями Північного Причорномор’я та Криму протягом XVI – XVIII ст. стало формування нового типу міжетнічних взаємин, які базувалися на діалозі та взаємопроникненні, взаємозбагаченні культур, традицій, ідей. Контактн між представникамн кочової та хліборобської цивілізацій, що відбувалися в степовій “буферній” зоні, пройшли складний шлях розвитку – від протистояння, неприйняття, ворожості до вироблення нової парадигми українського національного життя, яка полягає не в опозиції (“Я – Інший (ворог)”, “Ми – Воии”), а в консолідації (“Ми – Народ”, “Ми – Людськість”).

Проблема вимагає від істориків та українознавців переосмислення багатовимірного історичного досвіду соціокультурного освоєння Степу, перегляду усталених концепцій, відмови від стереотипів, екстраполяції минулого на сучасність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Пріцак О. Що таке історія України? // Вісник АН УРСР. – № 3. – 1991. – С. 31 – 38.
2. Грушевський М. На порозі нової України / Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С. 133 – 178.
3. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. / Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? / Упор. та передмова О. Шабля. – Львів, 1994. – С. 94 – 208.
4. Когут З. Корініи ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004.
5. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Історія філософії України. Хрестоматія. – К., 1993.
6. William H. McNeill. Europe's Steppe Frontier. 1500–1800. – Chicago, 1964.
7. Дашкевич Я. Україна між Сходом і Заходом (XIV – XVIII ст.) // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 28 – 44.
8. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге вид., перероблене та розшир. – К., 2005.
9. Галейко О. Пошуки Криму в минулому та сьогоденні України // Критика. – 2004. – Число 12. – С. 20 – 25.
10. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – У 3-х т. – Т. 1. – Львів, 1990.
11. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005.
12. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – У 3-х т. – Т. 3. – Львів, 1992.
13. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч.2. – Одесса, 1853.
14. Народна пам'ять про козацтво. – Запоріжжя, 1991.
15. Сумцов Н.Ф. К истории слободско-украинского чумачества // Киевская старина. – 1884. – Т. VIII. – С. 493 – 496.

Відомості про автора

Проскурова Світлана Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: етіологія; етіопсихологія, зокрема проблеми національної ідентичності